

**«ԻՆՏԵՐԱԿՏԻՎ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ»
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ**

**ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՏԵՍՏԱՎՈՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ
ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ
ԴԱՍԸՆԹԱՑ 2022**

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ԹԵՄԱ - «ՍԱՆ - ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՎ ԲԵՌԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԸ»

Կատարող – Խաչատուր Պարանյան

Սայաթ-Նովայի անվան թիվ 10 ավագ դպրոցի պատմության ուսուցիչ

Ղեկավար – մ.գ.դ., դոցենտ, ՌԲԱ պրոֆեսոր Արմեն Ծատուրյան

Վանաձոր 2022

Բովանդակություն

1. Ներածություն-----Էջ 3
2. Ռուս-թուրքական պատերազմը (1877-1878թթ.) և Սան Ստեֆանոյի հաշտությունը,
նրա առանձին հոդվածներին շանակությունը արևմտահայության համար----- Էջ 4-6
3. Հայկական հարցի վերանայումը Բեռլինի կոնֆերանսում Մկրտիչ
Խրիմյանի պատվիրակության գործունեությունը-----Էջ 7-15
4. Վերջաբան -----Էջ 16
5. Օգտագործված գրականություն-----Էջ 17

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

<<Հայկական հարց>> ասելով նկատի ունենալ հայ ժողովրդի պահանջներն ու իրավունքները մի ջազգային քաղաքականության ոլորտում:

<<Հայկական հարցի>> բովանդակությունը պայմանավորված է եղել, մի կողմից, պատմական սովյալ ժամանակաշրջանում անկախության համար հայ ժողովրդի մղած պայքարի հասունության և մակարդակով, մուսկոլմից, այն դերով, որ հատկապես մեծ ներդրությունները Արևելքում գերիշխող դիրք գրավելու համար գործադրած դիվանագիտական կոմբինացիաներում:

<<Հայկական հարցը>> որպես ինքնուրույն հարց մի ջազգային հարաբերություններում առաջին անգամ ասպարեզ եկավ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ մեծ տերություններ իքաղաքական ու տնտեսական շահերը խաչաձևում էին արևելքում, արելով առանց այն էլ արված հարաբերությունները նրանց միջև: Հակասություններն իրենց գագաթնակետին հասան 1853թ., և ծագեցարևելյան ճգնաժամը՝ Ղրիմի պատերազմը, այն ավարտվեց ցարական Ռուսաստանի պարտությամբ:

Ղրիմի պատերազմի արդյունքները հանրագումարի բերեցին Փարիզի 1856թ. մարտի 30-ի տրակտատում, որի 9-րդ հոդվածով սահմանվում էին սուլթանի պարտավորությունները օսմանյան կայսրության մեջ մտնող ջազգային փոքրամասնություններին հարցի բնագավառում, որը, բնականաբար վերաբերում էր նաև հայությանը:

Հայտնի է, որ 19-րդ դարի երկրորդ կեսում Թուրքիայի կողմից նվաճված ժողովուրդներին ազգային-ազատագրական շարժումները վերելք են ապրում:

Հայ ժողովրդի պայքարը հանուն ազգային անկախության ազգային-ազատագրական այդլայն շարժման օղակներին ցմեկն էր: Իր ներքին ու արտաքին քաղաքական նպատակներին ցելնելով ցարական Ռուսաստանը հանդես եկավ լիպաշտ պանություն Բալկաններին սլավոն ժողովուրդներին շահերի թուրքական դեսպոտիզմից ազատագրվելու համար նրանց մղած ազատագրական պայքարի:

Վրահասավ ռուս-թուրքական 1877թ. պատերազմը, այն ավարտվեց ռուսական զենքի հաղթանակով: Առջևում Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերն էին՝ իրենց 16-րդ և 61-րդ հոդվածներով, որոնք տասնամյակներ շարունակ օրորելու էին հայկական ազգային ու ազգայնական կուսակցություններին, հոգևոր և նյութի հանդիսանալու նրանց ռուս սիկծրագրերի համար, թվալու էին իրագործելի, բայց մնալու էին սմնացիան օգուտ թող թիկտորներ, բացի վնասից, ոչ միլավ բան չտալով բազմաչար շարհայ ժողովրդին:

ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1877-1878) ԵՎ
ՍԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՈՅԻՆՆԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՐԱԱՌԱՆՁԻՆ
ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՐԵՎՄՍԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆՀԱՄԱՐ

1870-

ականներին կեսերին բալկանյան ժողովուրդներն ապստամբեցին Օսմանյան կայսրության դեմ, որոնց պաշտպանելու պատրվակով Ռուսաստանը փորձեց վերականգնել իր վտանգված դիրքերը Սև ծովի ափերին և իրագործել նվաճողական ծրագիր Մերձավոր Արևելքում:

1875թ-ի ամռանը Բոսնիան և Հերցեգովինան,

ապա Բուլղարիան ապստամբեցին Թուրքիայից և կախություն ստանալուն պատակով:

1876թ. հունիսի 30-ին Թուրքիան պատերազմ հայտարարեց կիսանկախ Սերբիային, որին միացավ Չեռնիգորիան: 1877թ. ապրիլի 24 -

ին Քիշինյով ժամանած Ալեքսանդր Երկրորդ ցարը ստորագրեց պատերազմական հրամանագիրը և Ռուսաստանը պատերազմի մտավ Թուրքիայի դեմ,

միաժամանակ ռազմական գործողություններ սկսելով Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում: 1878թ. հունվարի 4-ին ռուսական զորքերը մտան Սոֆիա,

ապագրավեցին Ադրիանապոլիսը և ընդհուպ մոտեցան Կ. Պոլսին:

Թուրքիան հանձնվեց և հաշտություն խնդրեց:

Ռազմական գործողությունները դադարեցին Էրզրումի գրավմամբ: 1878թ-ի հունվարի 19-ին կնքվեց Ադրիանապոլսի զինադադարը: Պատերազմի ժամանակ ամբողջ արևմտահայությանն հայացքը հատված էր Ռուսաստանին:

Նրանք իրենց դիմումներով խնդրում էին Ռուսաստանին՝ Արևմտահայաստանը համարել ռուսական կայսրության մի մասը, այն միացնելով Արարատյան նահանգին, կամ ծայրահեղ դեպքում՝ խնդրում քարտեզում ներըրոնք խոստացել էին արևմտահայությանը կատարել ռուսական զորքերին երկայության պայմաններում: Զինադադարից մեկ ամիս հետո՝ 1878թ.

փետրվարի 19-ին (մարտի 3) Կ. Պոլսից 12 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սան-Ստեֆանո (այժմ Յեշիլքյոյ ծովափնյա ամառանոցի այնտանը,

որը պատկանում էր հայմեծահարուստ Առաքել Դադյանին,

և որտեղ իջևանել էր ռուսական բանակի զխավոր իրամանատար կոմս Լ.

Իգնատևը կնքեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը:

Այդպայմանագրով, որըբաղկացածէր 29 հոդվածներից, անկախէինհոչակվումնՌուսաստանինէինանցումԱրևմտահայաստանիմիայն 35650 քառ.կմտարածությամբմիհատված: Սան-Ստեֆանոյիպայմանագրի 16-րդհոդվածովՍերբիան, Չեռնոգրիան, Ռումինիանստացանանկախություն, իսկԲուլղարիան, ԲոսնիանևՀերցեգովինան ինքնավարություն: ՍակայնայլքանէինԲալկանները, միանգամայնորիշէրԱրևելյանԱնատոլիան, ԱրևմտյանՀայաստաննունրահետկապվածքաղաքականությունը: Այլքանէինցանկությունը, հնարավորությունները, մեկայլքանտեալականությունը, ազատագրականշարժումներիևԵվրոպականդիվանագիտությանփոխհարաբերությունը, ուժերիիրականհարաբերակցությունը: Սան-Ստեֆանոնռուսականգենքիանժխտելիհաղթանակիարգասիքներ: Բայցայսպայմանագրումարդենառկաէրցարականքաղաքականությանիմաստը, բովանդակությունը: ՆրահեղինակըԿ. ՊոլսումՌուսաստանիդեսպանՆ.Իգնատենէր: Նաէլիմբագրելէրչարաբաստիկ 16-րդհոդվածը՝ հայկականնահանգերումտեղականպայմաններիհամապատասխանռեֆորմներանցկացնելումշուշապատրոշակիությունիցգուրկարտահայտություններով: ԻրիուշերումՆ.Իգնատըչիթաքցրել, որ 16-րդհոդվածըմիայնՌուսաստանինհիմքէրտալիսպաշտոնապետմիջամտելԲ. Դռաններքինգործերին, ժամանակառժամանակճնշումգործադրելնրավրաայսկամայնհարցնիրշահերինհամապատասխանլուծելուհամար: Ինչվէրաբերումէհայժողովրդին, ինքնավստահությաննրաձգտմանը, Իգնատնինդաչէրհետաքրքրում: Հայերիհամարչափագանցնշանակալիցէրասումէրնա, որՕսմանյանկայսրությանգոյությունընթացքումառաջինանգամհայերիմասինհիշատակվէցմիջագգայինդաշնագրիմէջ, իսկԲ. ԴուռըիրապարակորենճանաչեցհայազգիգոյությունըԱսիականԹուրքիայում: ԻգնատնըայլչափանիշներէրկիրառելԲալկաններինկատմամբ: Եթէ 16-րդհոդվածըհայերիհամարմշուշապատէր, այնտեղբառանգամչկարինքնավարության, կոնկրետանէլիքներիմասին, ապաԲալկաններինվէրաբերող 15-րդհոդվածըորոշակիորենսահմանումէրռեֆորմներիիրականացմանուղղությամբկոնկրետ խնդիրները: Սան-Ստեֆանոյի 16-րդհոդվածումասվածէր. <<Նկատիունենալովայն, որռուսականգորքերիդուրսբերումընրանցկողմիցգրավվածՀայաստանի՝Թուրքիայինվէր ադարձվելիքվայրերիցկարողէայնտեղառիթտալբախումներիևբարդությունների, որոնքերկուպետություններիբարիհարաբերություններիվրակունենանվնասակարագդեցո

ւթյուն,

Բարձր Դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարելավումներն արեւմտեւորոգումներն զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չեքերից>>:

16-

րդ պարագրաֆին ախնական խմբագրության համաձայն Թուրքիան պարտավորվում է բառանց հապաղել ու ստեղծել ինքնավար շահական կառավարում հայկական նահանգներում՝ Էրզրումում, Մուշում, Վանում, Սեբաստիայում, Դիարբեքիրում ալուր, ըստ որում, այդ ռեֆորմերի իրականացումը սուլթանը պետք է ապահովեր երեւելի քիչներով: Թուրքերը հրաժարվեցին նման խմբագրության բարտավորություններ ստանձնել հայերի վեաբերյալ: Սակայն դրա հետ մեկտեղ, նրանք ունակ լիացին երը Սան-Ստեֆանոյի բանակցություններին ախօրյակ ինխադէին իադում հայերի հետ:

Նպատակ ունենալով ժվարություններ հարուցել ու սակաւնդիվանագիտության առաջ՝ Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ մտնող սլավոնական ժողովուրդներին անկախություն տալու հարցում,

Թուրքիան ու Անգլիան հայերին դրդում էին որ ուսական եւ վրոպական դիվանագիտության առաջ հանդէս գալ սլավոն ժողովուրդներին հայերին կատամբ համանման վերաբերմունք ուցարբերելու պահանջով: Այս նշանակում էր,

որ սլավոններին անկախություն տալու հետ միասին, պետք է անկախություն տային նաև հայերին ամբողջական Հայաստանում, Անգլո-Թուրքական դիվանագիտությունը ելնում էր այն բանից,

որ պահանջելով անկախություն տալ սլավոններին, Ռուսաստանը նույն պահանջը չի ներկայացնել ունան հայերի համար, քան ի որ այդ կնշանակել Ռուսաստանի հրաժարումը << Ռուսական Հայաստանից >>՝ << Թուրքահայաստանի >> հետևանքով միասնական Հայաստան ստեղծելու համար: Եվ իսկ պէս,

ցարական Ռուսաստանը հայերի համար անկախության պահանջներ կայացրեց Թուրքիային, բավարարվեց հայերի օգտին որոշ ռեֆորմներ անցկացնելու պահանջով: Ի վերջո, Սան-Ստեֆանոյում հայերի վերաբերյալ Ռուսաստանի ն. Թուրքայի միջնկայացած համաձայնությունը հանգում է վերոնշյալ 16-րդ հոդվածի ձևակերպմանը:

Հայերի վերաբերյալ միջազգային պայմանագրի մեջ նման պարտավորություն մտցնելով, ցարիզմը հետապնդում էր որոշակի քաղաքական պատակներ: Ռուսական դիվանագիտության մտահոգամբ՝ միջազգային պայմանագրում հայկական հարցի վերաբերյալ համապատ

ասխանհողվածի առկայությունը պետք է ծառայեր՝ որպես իրավաբանական աղբյուր Փոքր Ասիայի քրիստոնյա բնակչության մեծամասնության նկատմամբ Ռուսաստանի «<խնամակալությունն>> իրականացնելու համար: Ինչպիսին էլ որ լինեին ցարիզմի քաղաքական նպատակները,

Ռուսաստանի հանդես գալը՝ որպես հայերի իննամակալ թուրքիայում պատմական նշանակություն ունեցող հանագամանք էր հայության կյանքում:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱՆԱՅՈՒՄԸ ԲԵՌԼԻՆԻ
ԿՈՆԳՐԵՍՈՒՄ, ՄԿՐՏԻՉԻՐԻ ՄՅԱՆԻ ՊԱՏՎՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռուսական զենքի ուղիվանագիտության հաղթանակը ռուսաթուրքական պատերազմում իսկ ստրագսաաբարը նկատվեց վրոպական տերություններին մասնավորապես Անգլիայի կողմից, որպես զի հանգամանք ընդերև հանի Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ու ժիմեջմտնելը, և ռուսաթուրքական պատերազմի արդյունքներն ի վերջնական կարգավորումը փոխադրվեց վրոպական տերություններին Բեռլինի կոնգրես:

Բեռլինի կոնգրեսին նախորդած անգլո-ռուսական բանակցություններում, որն ավարտվեց 1878 թ. մայիսի 18-ի համաձայնագրի ստորագրմամբ, հատուկ տեղ էր գրավում Հայաստանի հայերի հարցը: Անգլիան ձգտում էր այն բանին, որպեսզի Սերժավոր Արևելքի հարցում ռուսական ազդեցությունը հասցվի մինիմումին նրա պահանջով անգլո-ռուսական համաձայնագրի 7-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ «Սան-Ստեֆանոյի նախնական պայմանագրում Հայաստանի մասին ստված խոստումը չպետք է վերաբերի բացառապես Ռուսաստանի, այլև Անգլիային»>: Անգլո-ռուսական այս համաձայնագրի 10-

րդ կետով Անգլիան հասավ այն բանին, որպեսզի Ռուսաստանը թուրքիային զիջեր Ալաշկերտի հովիտը և Բայազետը, իսկ 11-րդ կետով հավաստիացում ստանալ այն մասին, որ «<ապագայում Ռուսաստանի սահմանը չի ընդլայնվի Ասիական թուրքիայի կողմից>>: Սա ն-

Ստեֆանոյից մինչև Բեռլինի կոնգրես ժամանակահատվածը լի էր ի վանագիտական դասական պայքարի մենանող կալիօրինակներով:

Անգլիական կառավարությունը հարցականի տակ էր դնում Սան-

Ստեֆանոյի պայմանագրի ընկալման հանցում էր նրա յուրաքանչյուր հոդվածը քննարկել Բեռլինի կոնգրեսում: 1878 թ-ի հունիսի 4-ին Կ.

Պոլսում Անգլիան պաշտպանողական դաշինք կնքեց թուրքիայի հետ,

որնուղղված էր Ռուսաստանի դեմ:

Անգլիան երաշխիքներ էր տալիս ու ժողովաշտպան էլ թուրքիային,

էթե խաղաղության վերջնական դաշնագրով որոշվելիք տերիտորիալ հարցերը Ռուսաստանը փորձի որոշել իր հայեցողությամբ:

Սրա դիմաց թուրքիան Անգլիային էր զիջում Կիպրոս կղզին գրավելու և այն կառավարելու իրա
վունքը: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-

րդ հողվածովն ախատեսված էր Արևմտահայաստանի բարենորոգումների,

իսկ հետագայում նաև ինքնավարության հարցը: Այս հողվածն իր համեստ բովանդակությամբ,
ցնծությամբ և նորն վեցարևմտահայության կողմից,

որը ձգտում էր անկախության: Սակայն Արևմտյան երկրները,

ինչպես նաև առաջին հերթին թուրքիան,

բոլոր հնարավոր միջոցներով ձգտում էին ձախողել Սան-

Ստեֆանոյի պայմանագրի իրագործումը: Նրանք որևէ ցանկություն չունեին հայ ժողովրդի միս
տվարման սինանկախություն տալու:

Թուրքիայի ժառանգությունը վիճարկող Արևմտյան երկրները չեն կարող հանդուրժել Ռուսաս
տանի միակողմանի հաջողությունը և պաշտոնապես պահանջեցին միջազգային վեհաժողով
ի հրավիրում, որը պետք է քննարկեր Սան-

Ստեֆանոյի պայմանագիրը: Տևտեսական ծանր վիճակում գտնվող և պատերազմից թուլացած
Ռուսաստանը, բնականաբար,

խուսափում էր նոր պատերազմից և ստիպված համաձայնում էր նոր վեհաժողովի հրավիրելուն
Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը քննարկելու առաջարկության հետևա հա 1878 թ.

հունիսին Անգլիային Ավստրո-Հունգարիային ախաձեռնությամբ,

ինչպես նաև Գերմանիայի աջակցությամբ Բեռլինում հրավիրվում է վեհաժողով Սան-

Ստեֆանոյի պայմանագրի վերանայմանն պատակով: Անգլիան,

ելնելով իր կենսական շահերից, ամեն կերպ աջակցում էր թուրքերին,

խոստանալով հետվերցնելու Ռուսաստանի կողմից գրավված միջարք շրջաններ:

Նա իր վրա էր վերցնում թուրքիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության պաշտպանությունը՝ խոս
տովանելով թուրքերի Ռուսաստանի կողմից հայերի համար ձեռք բերած այն պայմանների վեր
անայումը, որը ընդունել էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով:

Բեռլինի վեհաժողովին նուրբ վերապատրաստվում են հայ ժողովուրդը, որի անունից Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքի հանձնարարությամբ մի պատվիրակություն էր մեկնել Բեռլին: Պատվիրակությունը եկավ արում էր 1869թ. Կ. Պոլսի պատրիարքը նտրված Մկրտիչ Խրիմյանը (1820-1907թթ.): Պատվիրակության կազմում էին նաքարտուղար Թարգմանիչ Սինաս Չերազը (1852-1929թթ.), եկեղեցական գործիչ Թարգմանիչ Խորեն Գալֆայանը (1832-1892թ.) և հասարակական գործիչ» մանկավարժ Ստեփան Փափազյանը (1840-1888):

Հայկական պատվիրակության կազմը, մանավանդ Խրիմյան Հայրիկի ընտրությունը այդ պիսի հույժկարևոր առաքելության համար, նկատվում է խիստ անհաջող:

Պատվիրակության կազմում չկարողիվ անագիտական փորձունեցեղ գոնե մեկ անձ: Հայրիկը ժողոված էր մեծ ժողովրդականությամբ, բանաստեղծական տաղանդով, հոգևորականին վայել լրոլոր հատկություններով, բայց հեռու էր դիվանագիտությունից, ինչն անհրաժեշտ էր պատվիրակությանը եկավ արի համար: Երբ նրան հարցրել են, թե ինչպե՞ս պետք է կատարի իրեն վստահված դիվանագիտական առաքելությունը, քանի որ եվրոպական չմիլեզու չգիտե, նա պատասխանել է, որ պետք է խոսի միլեզովով, որը համաշխարհային լեզու է, նաև տառապանքիլեզու, այսինքն՝ լինի: Սիանգամայն ճիշտ խոսքեր, գրում էր պատմաբան Լ. Էոնսկայտկերացուն, թե ինչ էր ինելու «Հայկական հարցի» հետ:

Հայազգային գործիչներին մեջ կային այնպես սինեքը, որոնք վտանգավոր էին համարում Բեռլինի վեհաժողովին դիմելուն մանձեռն արկը, քանի որ այն նախօրոք հավանության չէր արժանացել Աբդուլ Համիդի կողմից: Թուրքական կառավարությունը վեհաժողովում հայերի ինքնավարության հարցը Օսմանյան կայսրության կազմում առաջաշելու առաջարկով կարողացավ ոլորեցնել հայկական պատվիրակությունը՝ հետապնդելով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի ձախողումը: Բեռլինի վեհաժողովից առաջ հայկական պատվիրակության անդամները մեկնեցին Եվրոպա ու Ռուսաստան և հանդիպումներ ունեցան տարբեր երկրների քաղաքական միջարք գործիչներին ու պետական այրերին հետ,

որոնցարդյունքում ստացան վեհաժողովում հայերի ինքնավարության պահանջը պաշտպանելու ջերմ հավաստիացումներ: Իսկ Պետերբուրգ մեկնած Մ. Գալֆայանը 1878թ. մարտին անձամբ ներկայացավ ցարին և նրան հանձնեց Թուրքիայի կազմում հայերի ինքնավարության ծրագիրը: Բեռլինի վեհաժողովը քննարկեց 1878թ. հունիսի 1-ին, որին մասնակցում էին Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի Մեծ Բրիտանիայի և Թուրքիայի պատվիրակները: Նրա առանձին նիստերին թույլատրվեց ներկային էլ Հունաստանի, Ռումինիայի, Սերբիայի, Չեռնոգորիայի և Իրանի ներկայացուցիչներին: Բուլղարական և հայկական պատվիրակների նհնարավորությունը ստրվեց որևէ կերպ մասնակցել վեհաժողովի աշխատանքներին:

Որպես օրակարգի առաջին հարց, առաջերմ դվումբուլղարական հարցը:
Հայկական հարցը, որպես երկրորդական, քննարկվելու էրավելի ուշ:
Արևմտյան տերությունները և առաջին հերթին Անգլիան, ամենին չարեցին Ռուսաստանի ազդեցությունը թուլացնելու համար և հասանդրան:
Ռուսաստանը բոլոր հարցերում իրեն միայնակ տեսավ ողջ Եվրոպայի դեմ:
Հայկական հարցին վերաբերող ծրագիրը, որը կազմել էր Կ. Պոլի պատրիարքարանի կողմից, պահանջում էր Արևմտահայաստանի ինքնավարություն՝ հայնահանգապետով:
Հայ պատվիրակները այս ծրագիրը նբազմաթիվ խնդրագրերով արկեցին վեհաժողովի պատվիրակներին: Չնայած որ ներկայացված ծրագիրը բավականին արմատական էր, այնուամենայնիվ, այն խստորեն քննադատվեց արևելյան լիբերալ բուրժուական մտավորականության կողմից: Գրիգոր Արծրունի նգրում էր, որ ծրագրում պետք է իշատակել ապագա պետության պաշտոնական լեզվի մասին:
Նրակարծիքով սխալ էր ծրագրի այն հոդվածը, ըստ որի ինքնավար Հայաստանի նահանգապետը չթեպետք է նշանակվեր Բ. Դոան (այսինքն՝ Թուրքիայի կառավարության) կողմից, այլ նա պետք է ընտրվի ժողովրդի կողմից: Սակայն Պողոս Նուբարի աշան, որնուն էր անգլիական դիրքորոշում, ներկայացրել էր իր ծրագիրը, որտեղ ինքնավարության մասին խոսք անգամ չկար: Նադեմ էր ինքնավարությանը, գտնելով, որ այն անհնարին է:

Այդ ծրագիրը թուրքական կառավարության հովանավորության մեջ նրա միջոցով կատարվելիք քարե փոխումների հետերկապում արևմտահայությանն ապագան:
Անցնելով ստեղծված իրավիճակից՝ Խրիմյան Հայրիկը հակված էր ընդունելու Նուբարի Փաշայի ծրագիրը, քայց Ստ. Փափագյանը այդ առնչության մեջ Հայրիկի վրա բողոքեց Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքին,
որի հետևանքով էլ Դուռը չմիայն արգելեց այդ ծրագիրը ընդունումը,
այլև մերժեց Նուբարին՝ Բեռլին ուղարկվելը: Սակայն ինչպես Նուբար Փաշայի, այնպես էլ Խորեն Գալֆայանի կողմից կազմված ծրագրերը,
որոնք նկատի ունենին Ռուսաստանի հովանու տակ Հայաստանի ինքնավարությունը դատապարտված էին անհաջողության,
քանի որ եվրոպական տերությունների կողմից այդ ծրագրերի առաջխաղացումը նրբորեն քողարկված դիվանագիտական խաղեր: Վեհաժողովի հունիսի 22-ին հերթական 12-րդ նիստում քննության տրվեց Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածը,
որը վերաբերում էր հայկական հարցին:
Առաջինը ելույթ ունեցավ Անգլիայի արտգործնախարար լորդ Սոլսբերին,
որը հավաստիացրեց, թե ինքը համաձայն է հոդվածի այն մասին,
որը վերաբերում է հայկական գավառներում քարե փոխումներն սցենարին: Սակայն երկու օրանց նորից ելույթ ունենալով նույն հարցի մասին, առաջարկեց թուրքական քարե նորոգումների հարցը հետաձգել,
որպեսզի ինքը հնարավորություն ունենա փոփոխությունն սցենարի մեջ:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը քննարկող նիստերին հայկական պատվիրակությանը չթույլատրվեց ոչ միայն մասնակցել, այլև ներկա գտնվել:
Անգլիայից հույսերը կտրված հայ պատվիրակները այցելեցին ռուսական պատվիրակությանը և խաղաղորդեցին իրենց հարցերը: Շուրջ ավուլին,
տեղեկանալու համար հայկական հարցի քննարկման մանրամասներին:
Վերջինս նրանց հայտնեց,
որ հայկական հարցի լուծումը իրենց ցանկացած ձևով չի իրագործվի առաջարկեց ներկայացնել մեկ այլ ծրագիր,
ավելի չափավոր: Անհույս սանեղան էլ լի լի իճակում Խրիմյան Հայրիկն ու հայկական պատվիրակության մյուս անդամները ստիպված դիմեցին անթուրքական պատվիրակությանը եկավար Ալեքսանդր Կարաթեոդոր Փաքային՝ իրենց ծրագիրը վեհաժողովում պաշտպանելու խնդրանքով:
Բայց վերջինս մերժեց նեղազգային Իսկերբեհ.

Դուռը պատրիարքՆ. Վարժապետյանից պահանջեց,
որ նահետկան չի Բեռլինում գտնվող հայատվիրակներին,
Հայոց պատրիարքը հանդգնություն ունեցավ ոչ միայն հրաժարվելու այլևս հայտարարեց,
որ իրեն ստիպելու դեպքում կկախվի պատրիարքարանի դռնից:
Ընդհանուր առմամբ Բեռլինի վեհաժողովը Անգլիայի դիվանագիտության խոշոր հաղթանակն
էրև Ռուսաստանի դիվանագիտական պարտությունը, քան ի որ Ռուսաստանը կռվել,
հաղթել էր, իսկ Անգլիան նրա փոխարեն ներառեց միաշտության պայմանագիր էր թելադրում:
Կոնգրեսում հայկական հարցը աճուրդի առարկա դարձավ:
Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար Մոլսբերին,
հանդես գալով որպես ճշմարտագրի <<խնամատար>>, հայտարարեց,
որ <<հայերի շահերը պետք է պաշտպանության տակ վերցվեն>>: Թուրքիան,
ընդունելով Անգլիայի <<խնամակալությունը>>,
պատրաստվում էր ռեֆորմներ անցկացնել Փոքր Ասիայում:
Հակառակ բոլորի Անգլիան հետագայում հրաժարվեց միջազգային պայմանագրից և սեփական
նահանգի սավոր հայտարարություններից, որոնք վերաբերում էին Հայաստանի նույն հայերին:
Այնքան իցի ետո,
երբ Անգլիան Արևելյան պատերազմում առանց միզնդակարձակելու տիրացավ Կիպրոսին,
ստացվեց այնպես,
որ <<Ազլիան այլևս Թուրքիայի խնամակալը չէ նրան կատամբ չի կարող խնամակալության ի
րավունքի րակականացնել>>:

Հայկական հարցը անգլիական դիվանագիտության համար ոչ թե նպատակ,
այլ միջոց էր իրավազակային պլանների իրականացման համար: Ընդդեմ Սան-
Ստեֆանոյի պրեզիմինարի աշտություն, ըստ որում, նախընդդեմ նրա 16-րդ պարագրաֆի,
բացի Անգլիայից հանդես եկան նաև Ավստրո-Հունգարիան, Գերմանիան ու Ֆրանսիան:
Ի վերջոլորդ Մոլսբերին հուլիսի 8-ին վեհաժողովի հերթական 15-
րդ նիստում ներկայացրեց հայկական հարցի լուծման իր ծրագիրը,
որտեղ Արևմտահայաստանի ինքնավարության միասին ոչ մի խոսք անգամ չկար:
Մոլսբերին նախագիծն արժանացավ վեհաժողովի հավանությանը,

այնուներհետևյալվերջնականտեսքը<<Բ.Դուռըպարտավորվումէառանցհետագահապաղմանհայ
արնակվայրերումիրագործելտեղականկարիքներիցէլներովբարեփոխումներուբարենորոգումներ
նապահովելիայագգաբնակչությանանվտանգությունըքրդերիցուչերթեզներից:

ԱղնպատակովձեռնարկվածմիջոցառումներինմասինԲ.

Դուռըպարբերաբարպետքէհաղորդիմեծտերություններին,
որոնքկհետեննորանցիրագործմանը>>: Այսպիսով, էթեՍան-Ստեֆանոյի 16-

րդպարագրաֆովհակականմարզերումբարելավումներնռեֆորմներանցկացնելուհամարԹուրքիա
նպարտավորվումէրՌուսաստանիառջև,

իսկսաւելպետքէհսկերայդբարելավումներիռեֆորմներիիրականացմանը,
ապաԲեռլինիտրակտատի 61-

րդհոդվածիհամաձայնԹուրքիանայդպարտավորություններըստանձնումէրտրակտատըստորագր
ածբոլորպետություններինառջև (Ռուսաստան, ԱնգլիաԱվստրո- Հունգարիա, Գերմանիա,
Ֆրանսիա, Իտալիայ,

իսկպարտավորություններիկատարմանհսկողությունըիրենցվրաէինվերցնումայդպետություննե
րը: Բացի 61-րդհոդվածիձևակերպումից, 60-րդհոդվածովսահմանվեց, որՍան-
Ստեֆանոյիպայմանագրի 19-

րդհոդվածովՌուսաստանինզվածԱլաշկերտիհովիտընԲայազետքաղաքըվերադարձվումենԹու
րքիային: Ահասաւերայննախագիծը,որըընդունվեցվէհաժողովումնմտավնրապայմանագրի 61-
րդհոդվածիմեջհայկականբարենորոգումներանվանտակնորոնքհետագայումչիրականացվեցին:

ԱհայսպիսիվախճանունեցավհայկականհարցըԲեռլինիվէհաժողովում:

ՃնշվածուվհատվածԽրիմյանՀայրիկը,

որնարդենհասկացելէրէվրոպականպետություններինարդավանքները,

ժողովրդիննորիցզենքիէրկոչում: Բեռլինիցվերադառնալուցհետո,

պատրիարքարանումպատմելովդէպիԲեռլինիրառաքելությանարդյունքներինմասին,

Հայրիկնարտահայտվելէհետևյալկերպ<<Բեռլինիմեջբոլորհպատակագգերինհոգեճաշհարիսաէին
բաժանում: Ինձուղարկելէիք, որհայերինհասնողբաժինըվերցնեմբերեմ:

Բոլորըերկաթէշերեփովվերցրինտարանիրենցբաժինը, իսկիմշերեփըթղթիցէր,

որըհարիսայիմեջընկավ: Ինձորինչչհասավնեսձեռնունայնվերադարձա>>:

Հայրիկիայսթնավորիտսքերըփոխաբերականիմաստովմնացինպատմությանմեջ,

որպէս<<Երկաթէշերեփի» պատմություն:

Բեռլինիկոնգրեսըեկավնսեմացնելուռուսականզենքիհաղթանակը,

չափավարելուցարիզմիարտաքինքաղաքականնռագմականարդյունավետակտիվություն

նիշահ Անգլիայի,

Ավստրո-Հունգարիայի,

իսկամենակարևորը իշահումանյան կայսրությանն ի վնասբալկանյան ժողովուրդներին հայ ժողովրդի:

Բեռլինի կոնգրեսի որոշմամբ Արևելյան Ռուսիան ահանգր՝ Բոսնիան և Հերցեգովինիան օկուպացվեցին Ավստրո-Հունգարիայի կողմից:

Ճանաչվեց Ռուսիայի Սերբիայի ու Չերնիոգորիայի անկախությունը:

Մեծ տերություններին բալկանյան երկրներին հակասական շահերի խճճվածության հետևանքով Բեռլինի կոնգրեսը Մակեդոնիան թողեց թուրքական կառավարման տակ,

սահմանափակվելով այն պարտականությամբ,

թե թուրքիան պետք է չեֆորմներ անց կացն էրի բեվրոպականն ահանգներում:

Հայկական պատվիրակությունը կոնգրեսին մասնակցելու իրավունք չստացավ:

Կոնգրեսին ներկայացրած նրա խնդրագրերը անուշադրության մատնվեցին:

Ինչպես նկատում է Լեոն,

<< հայերին որախացնում էին,

թե ահանրանցանունն էլ մտավ միջազգային դիվանագիտության արձանագրություններին էջ

>> Հայությունը կարծում էր,

թե այսուհետև Հայաստանը առնալու է բեվրոպական տերություններին տահոգության առարկ

ա: Ըստ անգլո-թուրքական պայմանագրի, էթե Ռուսաստանը ստանալու էր Բաթումը,

Արդահանը,

Կարսը,

ապա Անգլիան պարտավորվում էր զենքի ու ժովոզներ լսուլ թանին պաշտպանելու թուրքիայի ա սիական տիրույթները:

Դրադիմաց Անգլիան իրավունք էր ստանում օկուպացնել Կիպրոսը: 1878թ-ի մայիսի 30-ի անգլո-

ռուսական համաձայնության մեջ Անգլիան արդեն համաձայնվել էր Կարսը Ռուսաստանին թողնելուն:

Եվ անգլո-թուրքական պայմանագրի այն միտքը, թե Կարսը Թուրքիային վերադարձնելու դեպքում Անգլիան կեղևակուսանի Կիպրոսը, բացահայտել էր եսանիություն էր:

Այսպիսով,

Թուրքիայի «պաշտպանները» Անգլիան Ավստրիան առանց կրակոցի զավթեցին՝ առաջինը Կիպրոսը, երկրորդը՝ Բոսնիան և Հերցեգովինան:

Բեռլինի տրակտատի երկու թյունը Թուրքիայի մասնակի բաժանումներ:

Բեռլինի կոնգրեսի արդյունքները պատերազմում հաղթանակած Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության անհաջողությունն էին նշանավորում:

Երբ Շուվալովը Բեռլինից վերադարձավ Պետերբուրգի հետքերը ելուստորագրված պայմանագիրը, Ալեքսանդր 2-րդ ցարը նրան դիմավորեց հետևյալ խոսքերով.

«Խոստովանեցեք սակայն, որ կոնգրեսի արդյունքները խիստ ցավալի են մեզ համար»:

Շուվալովի այս անհաջողությունը մասամբ բացահայտում է Գորչակովի:

Տալով Գորչակովի՝

ռուսական արտաքին քաղաքականության ղեկավարի բավականին հանգամանալիք նորոշումը, նրա մտավոր և աշխատանքային ունակությունների պատկերը,

նահիշատակում է այն ճշմարտությունը,

որն անույնիսկ չէր կարող անում քարտեզի վրա տարբերել Բալկանյան երկրները,

գտնել Կարսի և Բաթումի տեղերը:

Գորչակովի անգիտությունն ինչ օգտվելով էր,

որ Անգլիայի վարչապետ Բիքոն աֆիլդը ռուսական բանակի քարտեզի վրա նշմարել էր

Ռուսաստանի կողմից կատարվելիք մաքսիմում

զիջումներ ի սահմանագիծը և այն դեմին չև Կարսը ռուսական զորքերը ետք աշելու վրա:

«Բեռլինի տրակտատը, - գրում է կադեմիկոս Վ.Ս.Խվոստովը.

հայժողովրդի զգալի մասը թողեց թուրքերի լծի տակ: Պատմությունը ցույց տվեց, որ կապիտալիստական տերությունների այդ որոշումը ճակատագրական եղավ թուրքահայերի համար, այն նրանց մատնեց ֆիզիկական ոչնչացման»:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Ասպիտով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը վերացվեց Բեռլինի կոնգրեսով. 16-
րդ հոդվածը փոխարինվեց 61-րդ.
Բեռլինի կոնգրեսը հայկական հարցը դարձրեց մի խումբ մեծ տերությունների շահերի հետ կապված հարց.

նրա լուծումը անհամեմատ ետ առաջ է անցնում հարցի շեղեցուկը երեցմի անգամ այն անպատու դուրս: Արևելահայերի ու արևմտահայերի վերամիավորման փորձերը ձախողվեցին: Արևմտահայերի նչ հաջողվեց մի անալոգիա ստանալ նկատմամբ գնել զարգացման համեմատաբար առաջադիմական այնու դուրս,

որովը նթանում էին արևելահայերը: Իր ժամանակին դասամենա ծանր հարվածներ, որ հայ ժողովուրդը ստանում էր Թուրքիայի ցանցի կանխիկ պերիալիստներից: Այսուհետև <Հայկական հարցը>> դադարեց սուկոսմանյան կայսրության ներքին հարց լինելուց, փոխադրվեց միջազգային քաղաքականության ոլորտը, դարձավ միջազգային իրավունքի նոր մայրվկարգավորող հարցը, Հայաստանն ու հայերը դարձան միջազգային օբյեկտ: Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան ամեն կերպ խոչընդոտեցին Ռուսաստանի ակտիվ մասնակցությամբ նրա օգտին արևմտահայության քաղաքական դրություն բարելավումը:

Վերջին դեպքում դրանից կշահեր հայ ժողովուրդը, ռուսական պետության հովանու տակ առաջին հերթին կապահովվեր նրա ֆիզիկական գոյությունը,

նրա համար կստեղծվեին տնտեսական նմանակություն այն ավելի արագ զարգացման պայմաններ: Սակայն հարցի նման լուծումը անհարիբ էր իմպերալիստական Արևմուտքի պլաններին: Եվրոպական իմպերալիստների համար հայկական հարցը սուկոսմի միջոց էր ուզած ժամանակ Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելու համար:

Հայկական հարցը լուծելու նույնիսկ տաղանջություն էին աշխարհի վերաբաժանման նոր գաղութներին նվաճման համար գոտեմարտի բռնված մեծ տերությունները: Բեռլինի կոնգրեսը շրջադարձային կետ հանդիսացավ հայկական հարցի նկատմամբ ազատագրական շարժումների պատմության մեջ:

Գր. Արծրունին, Բաֆֆին, Պատկանյանը, Խրիմյանը, Սրվանձոյանը և այլքի ստրեննադատության ենթարկեցին Բեռլինի վեհաժողովի որոշումները, ժողովրդի նկոչարին՝ հույսդնել սեփական ուժերի վրա, համախմբվել կենթիու ժողովրդափել Օսմանյան բռնակալության նկատմամբ:

«Կոնգրեսի դրան վրա գրված էր- ասում է Խրիմյանը, իրավունքը ուժով իննե, քաղաքագիտությունը գոյություն չունի, իրավունքն ալ սուտի ծայրին Հայաստանից ներ, սիրեցեք երկաթը, ձեր փրկությունը երկաթով կլինի»>>:

<<Մշակի>> խմբագիր Գր. Արծրունին գրում է. <<Մեզ վրա պետք է հույս դնենք և ոչ թե Բեռլինի: Այն ազգը, որին քնի րվրա հույս չունի, նա ապագա չունի>>:

Նշյալ դեպքերի շուրջ Ռուսաստանի հանդեպ արևմտահայության անսքող դրություն համակրանքը չվրիպեց թուրքերն ադատիչների աչքից:

Այսուհետև ստեմատիկ կոտորածներով նրանք շտապեցին հայությունից վրեժ լուծել ինչպես այդ համակրանքի, այնպես էլ պատերազմում կրած իրենց պարտության համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Վարագ, Պարբերաթերթ Վասպուրականի հայրենակցական միության, 51-52, 2004-2005, խմբագրական կազմ Վարդան Թովմասյան, Մկրտիչ Սոսիկյան:
2. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923թթ.), պրոֆ. Ջ. Կիրակոսյանի խմբ., Երևան, 1972թ.:
3. Լեո, Թուրքահայի եղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա., Փարիզ, 1934թ.:
4. Ա. Եսայան, Հայկական հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, 1965թ.:
5. Վ. Ա. Պարսամյան, Ռուսաստանը և հայ ժողովրդի պատմական բախտը, Երևան, 1978թթ.:
6. История дипломатии, т2 (В. М. Хвостов), Москва, 1963.